XUJALIK AMALIYOTIDA NORMALASHTIRISH

ARSLANBEKOV S.M. DOTSENT, T.F.N.,TDTU

Tayanch so’z va iboralar: *Rejalashtirish, reja va bashorat, xo’jalik strategiyasi, kompleks bashorat, risk, tavakkalchilik, korrelyatsiya usuli, maqsadli funksiyasi, normalashtirish, norma, normativ*

Erkin iqtisodiy faoliyat va tijorat rivojlanib borayotgan, biz avvalgi zavod va fabrikalarga qaraganda ko’proq zamonaviy biznes va tadbirkorlik haqida gapirayotgan bir sharoitlarda matematika tili bilan aytganda norma va normativlar (normativ asoslar) «bozor» tushunchasi bilan bog’lanishi qiyin bo’ladi. Bugungi kunda ularning roli va maqomi biroz susaygan, chunki ular tadbirkorlar fikriga ko’ra bozorga qaraganda ko’proq rejali iqtisodiyot tomon yaqinroq turganday bo’ladi.

Aslida esa bunday emas, albatta. Norma va normativlar doimo rejalashtirish va xo’jalik boshqaruvining muhim elementi bo’lib kelgan. Har bir biznesmen va tadbirkor, aytaylik, do’kon, restoran, mehmonxona yoki mebel ishlab chiqaruvchi tsex qurmoqchi bo’lsa, albatta qurilish xarajatlari va talab qilinuvchi resurslarni hisob - kitob qiladi. Ya’ni u rejalashtirish bilan, to’g’rirog’i xarajatlar va resurslar talabini ularning har bir turi boyicha normalashtirish bilan shug’ullanadi. Biznesmen ham, davlat korxonasi direktori ham xarajatlar minimal bo’lgan holda ko’proq foyda va daromad olishga intilishi tabiiy.

Xo’jalik amaliyotida *normalashtirish* bu mahsulot ishlab chiqarish va sotish jarayonlarining normal kechishi uchun zarur bo’lgan ishlab chiqarish va

boshqa resurslar zaxiralari va sarflanishining eng yuqori va eng quyi normalarini ishlab chiqish va belgilash usulidir. Normalashtirish elementlari sifatida norma va normativlarni ko'rsatib o'tish mumkin.

Norma bu - belgilangan sifatli (masalan, standartli bir buxanka non chiqarish uchun sarflanuvchi un normasi, belgilangan hajmli metall konstruktsiyasini kavsharlash uchun sarflanuvchi elektrodlar soni va hokazolar) mahsulot (ish, xizmat) birligini tayorlash uchun xom - ashyo, material, yoqilg'i, energiya va hokazolarning mutlaq (absolyut) sarflash mumkin bo'lgan maksimal kattaligidir.

Shu tariqa natural, qiymat va mehnat o'lchamlari bilan belgilangan norma yordamida mahsulot, bizning holatda palto ishlab chiqarish bilan bog'liq barcha xarajatlar tartibga solib boriladi. Agar mahsulot birligiga to'g'ri keluvchi xarajatlarni jami chiqarilgan mahsulotlar soniga ko'paytirsak, korxonaning mazkur turdagi mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq umumiy xarajatlarini aniqlashimiz mumkin bo'ladi.

Normativ bu nisbiy ko'rsatkich bo'lib, mutlaq (absolyut) kattalikni emas, balki ishlab chiqarish resurslaridan foydalanishning belgilangan o'lchamini, mahsulot tavsifnomasi yoki tashkiliy - iqtisodiy hatti - harakatlarni aks ettiradi.

Normativlar odatda foiz yoki koeffitsientlarda belgilanadi va aks ettiriladi (masalan, asbob - uskunalarni yuklash koeffitsienti, avtomobil shinasi bosib o'tgan yo'l koeffitsienti, sutning yog'lilik foizi va hokazo). Normativlar shuningdek, zarur xomashyo va materiallar, aylanma mablag'lar hajmi, talab qilinuvchi xodimlar sonini aniqlashda ham qo'llanadi.

Xo'jalik boshqaruvi mexanizmida normativlarning o'rni va roli quyidagicha aks ettirilishi mumkin (4.2 - rasm):

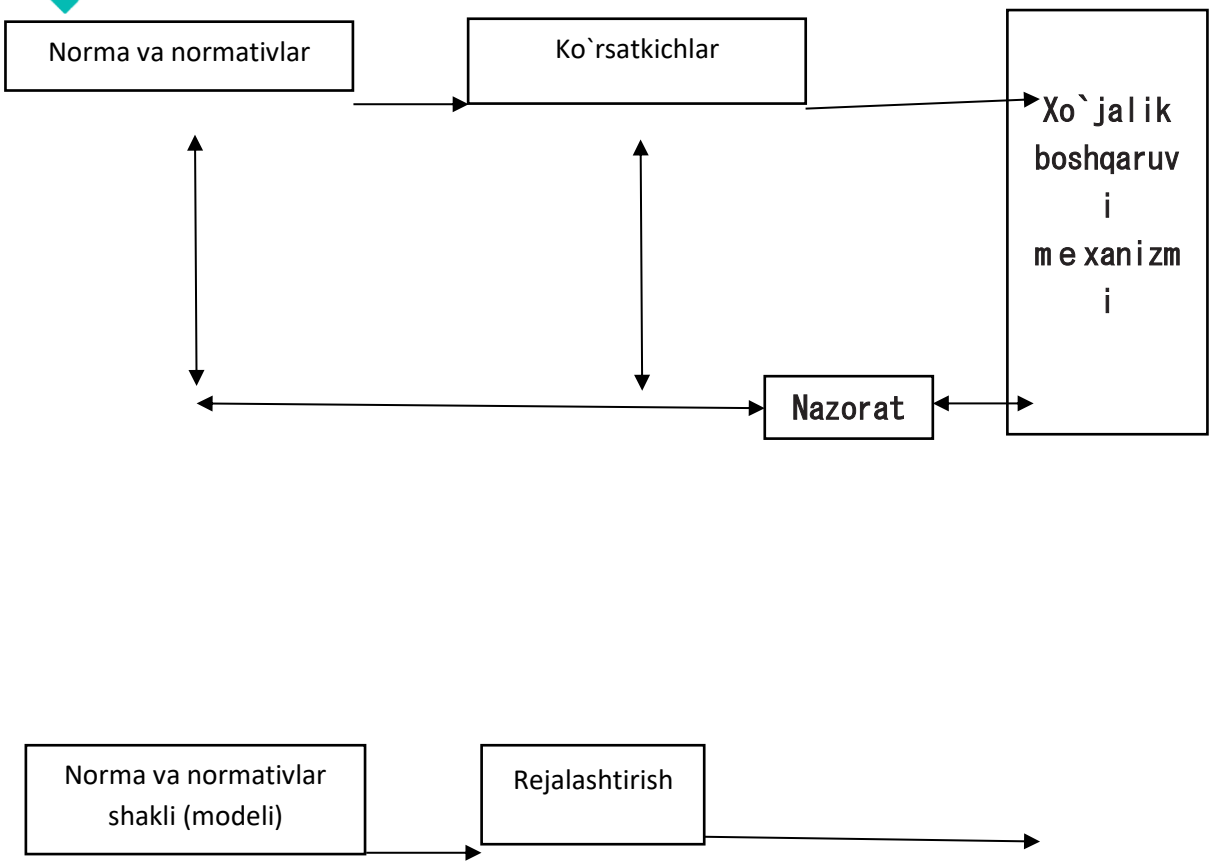

4.2 - rasm. Xo'jalik boshqaruvi mexanizmida normativlarning o'rni va roli

Norma va normativlar o'lchash va limitlash funksiyalaridan (xarajatlarning yuqori yoki quyi chegarasi, qo'llash, iste'mol) tashqari hisobga olish, nazorat qilish va rag'batlantirish funksiyalarini ham bajaradi. Ular ishlab chiqarishni rejalashtirish va tartibga solish, xarajatlarni erishilgan natijalar bilan solishtirish, dastlabki mas'uliyat chegaralarini belgilash va uni faoliyat natijalar boyicha o'zgartirish, erishilgan natijalarni obyektiv baholash uchun asos hisoblanadi.

Norma va normativlar amaliyotda quyidagi asosiy guruhlar boyicha ishlab chiqiladi:

- mehnat sarfi normasi;

- moddiy xarajatlar normasi;
- vaqt normasi (asosiy, qo’shimcha va hokazo);
- mashina, asbob - uskuna va ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish normasi;
- ishlab chiqarish jarayonini tashkil qilish normativlari;
- atrof - muhitni muhofaza qilish normativlari;
- kapital qoyilmalar (investitsiyalar) samaradorligi normasi;
- loyihadagi quvvatlarni o’zlashtirish normasi;
- aylanma vositalar (mablag’lar), ishlab chiqarish zaxiralar normasi va hokazolar.

Norma va normativlar asosida odatda rejadagi davr uchun faoliyatning texnikiqtisodiy va tashkiliy sharoitlari yotadi. Vaqt o’tishi yoki sharoitlarning o’zgarishi bilan, shuningdek, fan - texnika taraqiyoti ta’siri ostida mavjud norma va normativlar qayta ko’rib chiqilishi mumkin. Ularni qayta ko’rib chiqishda ilg’or ishlab chiqarish tajribalari va yutuqlar hisobga olinishi lozim.

Norma va normativlar qo’llanish miqyosi va normalashtirish obyektlariga ko’ra farqlanadi. Normativ asoslari qo’llanish miqyosiga ko’ra quyidagilarga taqsimlanadi:

- davlat va tarmoq standartlari va talablari asosida belgilangan normativlar;
- umumkorxona normativlari, ya’ni korxonaning o’zida ishlab chiqilgan va qo’llanuvchi normativlar;
- tsex normativlari;

- predmetli, detalli va operatsion normativlar.

Normalashtirish obyektlariga ko'ra normativ asoslari mehnat, moddiy, texnik va moliyaviy resurslarga taqsimlanadi.

Normativ asoslari ishlab chiqarishni rejalashtirish va bashorat qilish uchun boshlang'ich nuqta bo'lib xizmat qiladi. U ishlab chiqarish xarajatlarini va chiqarilayotgan har bir mahsulot tannarxini aniq va bexato belgilashga imkon beradi.

Umuman olganda norma va normativlar birinchidan, resurslarning ortiqcha sarflanishi oldini olish, ikkinchidan, korxonaning belgilangan ish tartibini ta'minlash, uchinchidan chiqarilayotgan mahsulotning belgilangan tavsifnomalardan chetga chiqishining oldini olish, to'rtinchidan atrof - muhitni muhofaza qilish va normal mehnat sharoitlariga rioya qilish, beshinchidan esa korxona faoliyatini rejalashtirish va bashorat qilish uchun ma'lumotlar to'plamini yaratish maqsadida ishlab chiqiladi va belgilanadi.

Normativ asoslarini yaratish boyicha ishlar uni ishlab chiqish joyi va qaysi idora yoki bo'lim tomonidan ishlab chiqilishidan qat'iy nazar, ishlab chiqarish iqtisodiyoti, texnika va texnologiyalaridan yaxshi xabardor bo'lgan mutaxassislar, professional (malakali) normativ guruhlari zimmasiga yuklatilishi lozim. Malakali va asoslangan tarzda ishlab chiqilgan norma va normativlar hayot davri uzoq bo'lib, ular o'zgarishlarga kamdan - kam uchraydi. Shunday bo'lsada, yuqorida aytib o'tilganidek, eng yaxshi norma va normativlar ham vaqt o'tishi bilan fan - texnika taraqqiyoti va ilg'or ishlab chiqarish tajribalari ta'siri ostida qayta ko'rib chiqiladi.

Mavjud adabiyotlarda tavakkalchilikning xislat, xususiyat va elementlari obyektiv va subyektiv jihatlari, o'zaro munosabatlari va mazmunini anglash turlicha tavsiflangan.

Norma va normativlar amaliyotda quyidagii asosiy guruxlar buyicha ishlab chikiladi:

1. tirik mexnat sarfi normasi;
2. moddiy xarajatlar normasi;
3. vakt normasim (asosiy, kushimcha va xokazo);
4. mashina, asbob - uskuna va ishlab chiqarish kuvvatlaridan foydalanish normasi;
5. ishlab chiqarish jarayonini tashkil qilish normativlari;
6. atrof - muxitni muxofaza qilish normativlari;
7. kapital kuyilmalar samaradorligi normasi;
8. loyixadagi kuvvatlarni uzlashtirish normasi;
9. aylanma vositalar, ishlab chiqarish zaxiralar nomasi va xokazolar.

Norma va normativlar asosida odatda rejadagi davr uchun faoliyatning texnik - iqtisodiy va tashkiliy sharoitlari yotadi. Vakt utishi yoki sharoitlarning uzgarishi bilan, ushingdek, fan - texnika tarakiyoti ta’siri ostida mavjud norma va normativlar kayta kurib chiqilishi mumkin. Ularni kayta kurib chiqishda ilgor ishlab chiqarish tajribalari va yutuklar xisobga olinishi lozim.

Norma va normativlar kullanish mikyosi va normalashtirish ob’ektlariga kura farklanadi. Normativ asoslari kullanish mikyosiga kura quyidagiilarga taqsimlanadi:

davlat va tarmok standartlari va talablari asosida belgilangan normativlar;

umumkorxona normativlari, ya’ni korxonaning uzida ishlab chikilgan va kullanuvchi normativlar;

sex normativlari;

predmetli, detalli va operatsion normativlar.

Normalashtirish ob’ektlariga kura normativ asoslari mexnat, moddiy, texnik va moliyaviy resurslarga taqsimlanadi.

Normativ asoslarini yaratish buyicha ishlar uni ishlab chiqish joyi va organidan kat’i nazar, ishlab chiqarish iqtisodiyoti texnika va texnologiyalaridan yaxshi xabardor bulgan mutaxassislar, professional normativ guruxlari zimmasiga yuklatilishi lozim. Malakali va asoslangan tarzda ishlab chikilgan norma va normativlar xayot sikli uzok bulib, ular uzgarishlarga kamdan - kam uchraydi. Shunday bulsada, yukorida aytib utilganidek, eng yaxshi norma va normativlar xam vakt utishi bilan fan - texnika tarakkiyoti va ilgor ishlab chiqarish tajribalari ta’siri ostida kayta kurib chikiladi.

Rejalashtirish va bashorat qilish doimo kelajakka yunaltirilgan buladi. ular rivojlanish istikbollarini belgilashda bir - birini tuldirib turadi. Bashorat rejalashtirishning dastlabki boskichidir.

Rejalashtirish korxonaga quyidagii vazifalarni bajarish imkonini beradi: birinchidan, nimani, kaerda va kancha miqdorda ishlab chiqarish kerak, ikkinchidan, ishlab chiqarish uchun kanday va kancha resurs va kuvvatlar kerak buladi, uchinchidan xarajatlar kay darajada koplanadi va foyda (daromad) xajmi kanday buladi. Rejalashtirishda xato va kamchiliklar kanchalik kam bulsa, ishlab chikilayotgan reja va bashoartlarning ishonchli va xayotiyligi shunchalik yukori buladi.

Norma va normativlar rejalashtirishning muxim elemenlari bulib, ular ishlab chiqarishning u yoki bu maksadlariga sarflanuvchi resurslarning maksimal yoki minmial chegarasini belgilab beradi. Norm va normativlar progressiv bulishi va vakti - vakti bilan konunchilikda belgilangan tartibda kayta kurib chiqilishi lozim.

Bashorat (arab. - xushxabar, suyunchi xabar) - ilmiy bilishning bir shakli, hali fanga to‘la ma’lum bo‘lmagan, imkoniyat tariqasidagi hodisalar, turli jarayonlar to‘g‘risida oldindan fikr aytish. Bashorat ijodiy jarayon bo‘lib, tabiat, jamiyat taraqqiyoti obyektiv qonunlarining fanda o‘rganilgan asoslariga suyanadi, shundan kelib chiqadi. Har bir fan Bashorat uchun boy material beradi. Nazariy va tajriba ma’lumotlarini umumlashtirish, hodisalar qonuniyatlari va aloqasini hisobga olish asosida oldindan aytish ijtimoiy hayotda, fan rivojida muhim ahamiyatga ega.

Folbinlik folbinlikdan farq qiladi, bashorat odatda diniy kontekstda rasmiy yoki ritualistik va ko’pincha ijtimoiy xarakterga ega, folbinlik esa shaxsiy maqsadlar uchun kundalik amaliyotdir. Bashoratni ko’pincha skeptiklar, shu jumladan ilmiy jamoatchilik, oddiy xurofot deb rad etadi. Shunga qaramay, amaliyot keng tarqalgan va deyarli har bir tarixiy davrda ma’lum bo’lgan. Muqaddas Kitobdagi payg’ambarlar, kelajakni o’qishda, butparast ruhoniylar va shamanlar bashorat qilishning turli shakllaridan foydalanganlar. Yangi Ahdda sehrgarlar Masihning bolasini topish uchun osmondagi belgilarni o’qishdi. O’rta asr qirollari va zamonaviy prezidentlar munajjimlar bilan maslahatlashib, turli hodisalar uchun eng maqbul vaqtni aniqladilar. Bugungi kunda millionlab odamlar har kuni bashorat qilishning har xil usullarini qo’llaydilar, ba’zida buni bilmagan holda, gazetadagi kundalik munajjimlar bashoratidan tortib, tanga aylantirib, qanday yo’l tutish kerakligini hal qilishadi.

Odamlar sivilizatsiyaning dastlabki bosqichlaridanoq, umumiy va shaxsiy hayotlarida yordam so’rab, g’ayritabiiylar bilan muloqot qilish uchun turli xil bashorat usullaridan foydalanganlar. Bashorat ko’pincha kelajakni, ba’zan o’tmishni bashorat qilish vositasi sifatida qo’llaniladi. Bu shamanlar, ko’ruvchilar, ruhoniylar, tabiblar, sehrgarlar va jodugarlar tomonidan qo’llaniladigan asosiy amaliyotlardan biridir. Bunday odamlarni ko’pincha

bashoratchilar deb atashadi, ular ko’pincha o’tmishda ham, hozirgi tsivilizatsiyalarda ham ruhoniylar va ruhoniylarning maxsus sinflariga mansub bo’lib, ularning folbinlik mahoratini amaliyotda va talqin qilishda maxsus o’qitilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.Qosimov S.S., G.M.Shadieva., Isoqov M.Y. Biznes - rejalashtirish. Darslik. - T.: “Transport” nashriyoti, TDTU 2022, - 221 bet

2.Дубровин И. А. Бизнес - планирование на предприятии: учебник. - М.: Издательско - торговая корпорасия «Дашков и К°». 2016 год. 432 стр.